

Jonna Pulkkinen

PUNAINEN PUSERO

LAPPI PARTISAANIEN ARMOILLA

Helsingissä Kustannusosakeyhtiö Otava

Esilehtien kartat: Ari Suramo

© Jonna Pulkkinen ja Kustannusosakeyhtiö Otava 2021

ISBN 978-951-1-36613-3

OTAVA
KIRJAPAINO
Keuruu 2021

SISÄLLYS

ESINÄYTÖS

*Lokan kylän asukkaat ja heidän kohtalonsa.
Kylää ravisuttaa järkyttävä hyökkäys.
Rikhard Uusitalo, jolla on ollut yllään
punainen pusero, herättää muissa
kyläläisissä epäilyksiä. 7*

1. OSA

*Rikhard Uusitalo löytää itsensä putkasta.
Sitä ennen hän matkustaa Norjaan
ja perustaa perheen Luiron varteen.
Lama kuitenkin koettelee Uusitaloja
ja vie perheenjäsenet Neuvostoliittoon,
Petsamoon ja eri puolille Lappia. 19*

2. OSA

*Jatkosota on alkanut ja partisaanit
aloittaneet hyökkäyksensä siviilikohteisiin.
Erämaakylien ja yksinäistalojen vastuulle
on laskettu raskas taakka, koska niiden
asukkaita ei evakuoita tai suojata riittävästi,
sillä maaherra Hillilän mielestä partisaaneista
ei ollut vaaraa. 95*

3. OSA

*Kotirintama on muuttunut taistelukentäksi
Suomen pyrkiessä kohti rauhaa. Rikhard
Uusitalo siirretään Rovaniemelle kuulusteltavaksi.
Valtiollisen poliisin etsivän tenttauksessa hän
palaa jälleen hyökkäyspäivään. 211*

Loppusanat 284

Viitteet 290

Lähteet ja kirjallisuus 309

Partisaanien siviiliuhrit 1941–1944 315

Lokan uhrien hautajaisissa.
Kuva: Veli Mannermaan jäämistö.

Esinäytös

Lokan kylän asukkaat ja heidän kohtalonsa. Kylää ravisuttaa järkyttävä hyökkäys. Rikhard Uusitalo, jolla on ollut yllään punainen pusero, herättää muissa kyläläisissä epäilyksiä.

RUUMISHUONEELLA

Kun ihminen palaa kuoliaaksi, ruumis ikään kuin kutistuu. Ihosta ei voi enää puhua, alta paljastuva kudospinta muuttuu kiiltäväksi ja väriltään ruskeaksi. Kädet ja jalat käpertyvät koukkuun ja pää laskeutuu taaksepäin. Kasvoista katoaa muoto, silmäluomet ja silmät. Tietoisuuteen yhdistävästä aistista jää jäljelle vain kuopat. Inhimillisyys, tai oikeastaan sen rippeet, roikkuvat ruumiista vaateriekaleina.¹ Vainajat eivät voi puhua, mutta heidän ruumiinsa kertoivat, että kuolema oli ollut raaka ja järkyttävä. Ruumishuoneella makaavat vainajat eivät olleet vain ruumiita; ne olivat todisteita ja muistoja elävistä ihmisistä. Liikkuvista, toimivista, tuntevista ihmisistä, joiden helteessä paahtuneet, öttiäispuremista rupiset ihot kätkevät alleen tunteita, ajatuksia, muistoja, iloja ja suruja. Ihmisiä, joiden koti oli koillisessa kairassa ja pohjoisella Posoaavalla, jota Luirojoki puhkoi auringon kilottamalla, timanttien lailla tuikkivalla pinnallaan. Luiro, jonka pinnasta heijastui Sompio.

Palaneet ruumiit olivat Sompion erämaakylän Lokan asukkaita, jotka kuolivat partisaanien hyökkäyksessä. Lokka sijaitsee noin 80 kilometriä Sodankylästä koilliseen. Neuvostoliiton partisaanit hyökkäsivät Lokkaan 14. heinäkuuta 1944 ja tappoivat 21 ihmistä. Vainajat olivat naisia ja lapsia, ainoa miesuhri oli 66-vuotias siviili.

Äkillinen, väkivaltainen kuolema ei anna mahdollisuutta tehdä tilejä selväksi itsensä, saati muiden kanssa. Vieressä pakenevan naapurin kanssa on mahdotonta sopia älytöntä kalastuskiistaa kilpajuoksussa kohti turvaa. Pitkän elämän elänyt van-

hus kuolee, koska kerätyt kilometrit painavat jaloissa liikaa ja tekevät selkään osumisen helpoksi. Partisaanien hyökkäykseltä eivät säästyneet myöskään lapset eivätkä edes sikiöt.

Sodankylän ruumishuone sijaitsi Jeesiöjoen sillan kupeessa, joen pohjoispuolella. Kun ruumishuoneelta astui ulos, puiden välistä siinsi lohduttava jokinäkymä. Kalmiston vieressä virtasi Jeesiö vääjäämättömästi kuin elämä itse, kirkkaalla kelillä peilautuen mihinkäs muualle kuin taivaaseen ja siellä lipuviin pilviin. Kun katseli joen verkkaista virtausta, saattoi veden pinnassa nähdä palan taivasta, jonka sinisyys salaisuuksineen upposi pinnan alle, vahvistaen jokiveden väriä.

Sodankylän ruumishuone täyttyi Lokan partisaanihyökkäyksen uhreista. Osa vainajista oli aseteltu vatsalleen, kasvot vasten lattiaa. Vaatteenkappaleiden ja raajojen keskeltä pilkistivät pienet kasvot, jotka kuuluivat vain kolmen viikon ikäiselle vauvalle. Hänen lähellään makasi selällään nainen alusvaatteisillaan. Hän oli Helli Lokka, joka oli yrittänyt paeta Lokan kylään hyökänneitä partisaaneja veneellä LUIROJOEN yli yhdessä seitsemänvuotiaan poikansa Anteron kanssa. Partisaanit tappoivat Anteron ampumalla tämän veneeseen. Myös Helli Lokka haavoittui ja kuoli myöhemmin sairaalassa. Antero ja Helli Lokan omaisten menetys kasvoi vielä yhdellä, sillä Helli oli raskaana. Vatsassa ollut vauvakin sai osuman partisaanin ampumasta luodista.

Linnea Kavakka oli juossut lossirantaan lapset sylissään, kun hänet ammuttiin veneeseen. Sylissä olleet kolmevuotias Aino sekä vuoden ja kymmenen kuukauden vanha Timo haavoittuivat, mutta selvisivät hengissä. Lapset olivat maanneet tuntikaupalla veneessä takertuneena kuolleeseen äitiinsä. Vene oli juuttunut lossivaijeriin, kun se löydettiin. Lapset menettivät äitinsä lisäksi myös ukkinsa ja mumminsä, Matti ja Lyydia Säärelän. Matti Säärelä oli ollut pihalla tekemässä saunavastoja, kun hänet surmattiin. Lyydia Säärelä ammuttiin rantatielle. Lasten toinen isoäiti, Selma Kavakka haavoittui hyökkäyksessä vaikeasti ja kuoli sairaalassa.

Ruumishuoneella makasivat myös Paula Sergejeff, joka oli kylän vartiosotilaan Vasko Sergejeffin vaimo, sekä heidän viisivuotias poikansa Raimo. Molemmat ammuttiin lähelle Säälän taloa.

Maria Vitikka ja Enna Neitola olivat olleet lypsyllä, kun hyökkäys oli alkanut. Heidän ruumiinsa löytyivät navetasta palaneina. Maria Vitikan poika, tuolloin kymmenen vanha Erkki, kertoi löytäneensä äitinsä ja Enna Neitolan palaneet luut savuaan navetan raunioista kiertäessään kylää hyökkäyksen jälkeen.

Katri Yliriesto oli ammuttu yhteen pakoveneistä, jolle hän oli päässyt juoksemaan navettatöiden keskeydyttyä. Alelan talossa olivat olleet hyökkäyshetkellä hänen nelivuotias poikansa Urpo, Elina Lokka ja talon kasvattitytär Irma Ylilokka. Heidät oli ammuttu talon eteiseen ennen kuin rakennus sytytettiin palamaan. Myös Eeva Pyhäjärven ruumis odotti ruumishuoneella hautaan pääsyä.

Yhdestä perheestä eloon jäivät 11-vuotias tytär ja isä, Terttu ja Johannes Kumpula. He menettivät äidin ja perheen viisi pienempää sisarusta, joista nuorin oli vasta kolmen viikon ikäinen. Hilja Kumpula ja lapset Auno, Lauri, Martti, Ritva ja Siiri olivat kuolleet palamalla Lokan koulun kellariin. Kun vainajat löydettiin, Siiri-vauva oli äitinsä sylissä.

* * *

Heinäkuinen perjantai oli ollut helteinen ja lokkalaiset olivat viettäneet sen heinänteossa, laittaen ruokaa ja kuunnellen uutisia radiosta. Kello läheni iltakuutta, kun Hilja Kumpula oli saanut ruuan valmiiksi ja pullat uunista. Hilja ja hänen puolisonsa Johannes perheineen oli evakuoitu Lokan kylään kotoaan Tingisautiosta Luiron varresta, ja he asuivat kylän koululla. Hilja Kumpula pyysi perheen vanhinta tytärtä, 11-vuotiasta Terttua hakemaan isänsä ja sisaruksensa yläkerrasta syömään. Perheen isä jälkikasvuineen ei kuitenkaan välittänyt totella Terttua,

joten Hilja-äiti kiikkui portaat ylös kovistelemaan perhettään ruokapöydän ääreen. Terttu käytti yksinäisen hetken hyväkseen ja nappasi pöydältä tuoreen pullan, livahti ulos ja kiipesi tikapuiden puoliväliin sitä syömään. Pullansyönti kuitenkin keskeytyi, kun koira alkoi yhtäkkiä haukkua. Terttu nosti katseensa ja näki joukon miehiä ikään kuin nousevan maasta. Seuraavaksi Terttu näki koiran kuolevan yhden miehen ampumaan luotiin.

Ampumisen äänet kuuluivat myös koulun yläkertaan, missä olivat Johannes Kumpulan ja hänen lastensa lisäksi Aarre Pyhäjärvi, Vasko Sergejeff ja Väinö Hakulinen. Aarre Pyhäjärvi otti konepistoolin lippaan ja juoksi alakertaan. Hän näki ikkunasta, että kolme partisaania juoksi navetan takaa saunan taakse. Johannes Kumpula istui ikkunalaudalle ja kirosi: ”Perkele, tänne ette tule.” Kumpula hyppäsi ikkunasta alas ja sai osuman kaulaansa, mutta onnistui pakenemaan. Hilja Kumpula ja perheen lapset, Auno, Lauri, Martti, Ritva ja Siiri piiloutuivat koulun kellariin.

Pihalla Terttu Kumpula nakkasi puoliksi syödyn pullan kädestänsä ja lähti juoksemaan karkuun. Ensin hän juoksi Pemmalaan, jonka pihalla hän ehti hetkisen ihmetellä, kun talon ikkunoita peitettiin vilteillä. Sitten Terttu huusi: ”Ryssät ovat tulleet!” Talosta tulivat juuri vauvan synnyttänyt Hilda Lokka ja Tertun ikätoveri Vilma Uusitalo. He kaikki pakenivat rantaan, missä Hilda käski Vilman ja Tertun riisua yltään värikkäät vaatteensa, etteivät partisaanit huomaisi heitä. Piilostaan Hilda, Vilma ja Terttu näkivät, kuinka liekit alkoivat nousta Lokasta.²

Samaan aikaan Johannes Kumpula oli hypännyt koulun ikkunasta ja jatkanut juosten kohti Kavakan taloa. Hän näki, kuinka Rikhard Uusitalo juoksi kohti Pemmalaan sylissänsä Arvid Pyhäjärven kolmevuotias Taisto-poika. Uusitalo käväisi sillällä talossa, minkä jälkeen hän meni navettaan ja päästi lehmät irti. Kumpula seurasi, kun Uusitalo lähetti perheensä menemään jokivartta alaspäin ja seurasi itse hetken päästä perässä.

Kului muutama minuutti ja Kumpulankin oli pakko irtautua Kavakan talon nurkalta ja lähteä pakoon. Kumpula lähti vetäytymään samaan suuntaan kuin Uusitalo. Juostessaan hän katsoi taakseen ja näki, kuinka Lokka paloi. Pekkalan ja Alelan talojen lisäksi tulella liekehti myös kansakoulu.

Rannassa kolmikko Terttu Kumpula, Hilda Lokka ja Vilma Uusitalo näki ihmisten pakenevan veneellä Luiron yli. Vilma ja Hilda halusivat myös yrittää joen yli veneellä, mutta Terttu sanoi, että partisaanit ampuisivat heidät samalla tavoin kuin muut veneillä pakenevat. Kolmikko juoksi jokirannan suojassa Ikoosen päin ja sieltä metsän suojaan katajapensaikkoon.

He olivat piilossa useita tunteja ja näkivät, kuinka heidän kotikylänsä paloi. Terttu Kumpula ei vielä tiennyt, että samalla hänen äitinsä ja viisi pikkusisarustaan kohtasivat loimuavan kuoleman. Vilma, Terttu ja Hilda uskaltautuivat piilostaan vastata suomalaisten apujoukkojen päästyä paikalle. Heidän selvitteensä pois tapahtumapaikalta Terttu vietiin isänsä Johanneksen kanssa Ivalon sotasairaalaan. Vajaan kahden viikon päästä koititvat hautajaiset. Terttu Kumpula ei halunnut mukaan tilaisuudessa otettuihin valokuviin.

* * *

Johannes Kumpula ehti huomata, että Pemmalan talon pihalla ei partisaaneja näkynyt. Kumpula juoksi pakoon samaa reittiä kuin Rikhard Uusitalo hetkeä aiemmin. Yhtäkkiä noin sata metriä Aate Kavakan talosta kylään päin olevasta metsästä hypäsi pystyyn kaksi partisaania ja alkoi ampua Kumpulaa. Paosta ja paniikista huolimatta Kumpula ehti ajatella, miksi partisaanit eivät olleet ampuneet juuri hetki sitten hänen edellään juossutta punapuseroista Uusitaloa.

Hetkeä myöhemmin Kumpula pääsi piiloon samaan pusikkoon Uusitalon ja tämän perheen kanssa. He pohtivat, mitä pitäisi tehdä. Uusitalo oli lähdössä kotitalolleen, mutta Kumpu-

la kielsi tätä lähtemästä. Uusitalo käyttäytyi Kumpulan mielestä oudosti, sillä hän ei suostunut ottamaan Kumpulan asetta heittä suojatakseen, vaikka Kumpula oli haavoittunut. Lisäksi Uusitalo kiroili, kuinka oli ollut hullu noudattaessaan evakuointikäskyä ja tullessaan Lokkaan kaksi kolme päivää liian aikaisin ja teki edelleen lähtöä kotitalolleen. Kumpula alkoi kummasella, miksi Uusitalolla oli niin kovin kiire pois piilosta, vaikka vaara ei ollut vielä ohi. Kumpula mietti, että aivan kuin Uusitalo olisi aikonut ottaa yhteyttä hyökkääjiin, jos vain Kumpula ei olisi estänyt tätä lähtemästä. Parin tunnin piilossa olon jälkeen vaarasta kuului kahdeksan yksittäistä laukausta: partisaanit olivat vetäytyneet sinne. Kumpula pyysi, että Uusitalo menisi kylään katsomaan, oliko paikalle saapunut jo apuvoimia. Hän itse lähti kotvan kuluttua Uusitalon perään tämän perheen kanssa ja kohtasi kylästä palaavan Uusitalon.

Johannes Kumpula kiinnitti huomiota Uusitalon ilmeeseen ja olemukseen ja ajatteli tämän näyttävän ”hyvin suruttomalta”. Miettiessään havaintoaan, Kumpula alkoi ynnäillä hyökkäyksen aikana tekemiään huomioita: miksi Uusitalo oli halunnut antautua ja miksi tällä oli yllään punainen pusero? Huomatuaan, että Uusitalon omaisuus ei ollut hyökkäyksessä kärsinyt lainkaan, Kumpula alkoi ajatella, voisiko Rikhard Uusitalo olla vakooja.³

* * *

HAUTAJAISET

Keskiviikkona 26. heinäkuuta vuonna 1944 keli oli sateinen ja heinäkuuksi viileä. Sodankylän kylänraitti oli täynnä ihmisiä ja Suomen liput on vedetty lippusalkoihin puoliltapäivin. Tuuli,

mutta aiemmin taivaalta tullut sade piti huolen, että kosteat liput eivät jaksaneet yltyä tuulen kanssa pirteään leikkiin vaan läpsehtivät voipuneina tankojen kärjissä.

Puoliltapäivin pilvet kuitenkin raottivat verhoaan ja pääsivät auringonsäteet lankeamaan maahan. Siunaustilaisuus alkoi kello 17. Saattokellojen soidessa uuden kirkon tapulissa sodankyläläiset, lokkalaiset ja seitajärveläiset ottivat hiljalleen paikkansa Kitisen rannassa jättääkseen hyvästit vainajille, jotka joen partaalle kaivettujen kumpareiden alla odottivat viimeisiä tervehdyksiä sekä ”maaksimuuttumisen ja ylösnousemuksen pyhiä saattosanoja”. Väkeä oli saapunut paljon: hyvissä ajoin ennen hautajaisten alkua paikalla oli jo noin tuhat ihmistä. Vainajat oli jo siunaustilaisuuden alkaessa laskettu 17 metriä pitkään yhteishautaan. Hauta-alueen ympärille oli ryhmittynyt paikallisen suojeluskunnan, lottien sekä saksalaisten sotilaiden muodostama kunniavartio lippuineen.

Tilaisuus alkoi torvisoittokunnan esittämällä suruhymnilä. Sitä seurasi *Porilaisten marssi*, jonka aikana ammuttiin kunialaukaukset. Ne saivat Lokan hyökkäyksestä selvinneen Matti Kavakan pärskähtelemään itkusta.⁴ Laukausten jylyn vaiettua veisattiin kaksi ensimmäistä säkeistöä virrestä *Ah, kaikki kaataa kuolema*. Sen säkeet sopivat hyvin tilaisuuteen: ”Ah, kaikki kaataa kuolema, näin täyttyy tahto Herran. Ei ketään kuolo armahda, vie jokaisen se kerran.” Erityisesti virren toinen säkeistö puhutteli: ”Ei nuoruuteen voi turvata, ei terveyteen luottaa. Vanhemmat voivat lapsensa jo varhain hautaan saattaa. Ei kysy meiltä kuolema, ken on jo lähtöön valmiina tai kuka tahtoo jäädä.”

Virren jälkeen piispa Väinö Malmivaara luki Psalmien kirjaa: ”Ylistetty olkoon Herra päivästä päivään. Meitä kantaa Jumala, meidän apumme. Jumala on meille pelastuksen Jumala, Herra, Herra pelastaa kuolemasta.”

Piispa ei kuitenkaan jatkanut seuraavaan säkeeseen, joka

kuuluu: ”Jumala murskaa vihollisiltaan pään, karvaisen pään niiltä, jotka rikoksissa vaeltavat.” Oli aika lohduttaa, jakaa turvallisuuden tunnetta, että kaikki olivat tässä yhdessä. Siispiä piispa julisti parhaimmalla paimenäänellään: ”Aika on sodalla ja aika rauhalla. Niinpä Jumala tulee karistamaan pois sodan, kukistamaan vihollisemme asemahdin sekä sen julkean jumalankielteisyyden.”

Vainajat siunattiin, jonka jälkeen kenttäpapi ja piispa Malmivaara lukivat rukouksia ja raamatunlauseita. Lääninrovasti Aittokallio luki myös rukouksen, jonka jälkeen Sodankylän sekakuoro esitti virren *Mä kuljen kohti kuolemaa*. Vielä ennen omaisten jäähyväisiä saattoväki veisasi virren *Oi Herra, jos mä matkamies maan*.

Yksi arkuista oli kuitenkin tyhjä, ainakin erään pienen tytön maallisista jäännöksistä. Hautajaisväki saattoi hyvässä uskossa yhdeksänvuotiaan Varpu Mannisen hautaan tietämättä, että tyttö olikin elossa. Partisaanit olivat vieneet Varpu Mannisen mukanaan, ja hän palasi takaisin Suomeen sodan päättyttyä. Mutta tuolloin, piispa Malmivaaran puhuessa ja tuhatpäisen surijakunnan lukiessa rukouksia, Varpu Mannisen arkussa oli jotakin, mitä luultiin hänen palaneiksi jäänteikseen.⁵

Useat viralliset tahot jättivät uhreille tervehdyksensä. Maa-herra Kaarlo Hillilä ei ollut itse paikalla, mutta hänen nimellään varustetun seppeleen kävivät laskemassa poliisitarkastaja Armas Alhava ja nimismies Aaro Raappana. Yhteysesikunta Roi, Saksan armeija ja kotirintama laskivat omat seppeleensä; kotirintaman seppelettä laskiessaan hauptmann Schaub piti lyhyen puheen sekä suomeksi että saksaksi. Pohjolan suojeluskuntapiiri ja lottapiiri sekä Sodankylän paikallinen saksalainen yksikkö jättivät tervehdyksensä, samoin Sodankylän suojeluskunta ja lotat. Lukuisia muistoadresseja jätettiin haudoille. Muuan viimeistä tervehdystään jättävä totesi: ”Yksi on varma: Lapsia, naisia ja vanhuksia surmaamalla ei tätä kansaa kukisteta.”⁶

Viimeisenä virtenä veisattiin *Sun haltuus, rakas Isäni*. Virren päätyttyä omaisille tarjottiin korviketta.

Yhteinen surutilaisuus toi koolle partisaanien surmaamien omaiset. Hautajaiset olivat monelle paikka, jossa ensimmäistä kertaa pystyi näyttämään tunteensa pari viikkoa aiemmin tapahtuneen hyökkäyksen jälkeen. Kirkkomaalle saapui omaisia, jotka olivat täynnä vihaa ja surua eivätkä tienneet, miten tunteiden kanssa pärjäisivät. Joenpartaalla olevat hautakumpareet kuitenkin kokosivat hyökkäyksestä eloonjääneet ainakin jollakin tapaa yhteen. Joku sai lohtua jo siitä, että tiesi olevansa samanlaisen menetyksen kokeneiden keskellä, toinen purskahti itkuun ensimmäistä kertaa partisaanien iskun jälkeen – saattoi olla, että edellisestä itkusta oli paljon aikaa.⁷

Tilaisuus jatkui Sodankylän kirkossa, ja siellä pidetyssä muistojuhlissa esiintyivät torvisoittokunta ja Sodankylän seka-kuoro. Piispa Väinö Malmivaara ja lääninrovasti Yrjö Aittokallio puhuivat seurakuntalaisille. Hautaustilaisuus kuultiin myöhemmin radiosta.

Yksi lokkalaisista oli surujuhlasta poissa. Hän oli Rikhard Uusitalo, kuulun lestadiolaissaarnaajan Ara-Matin poika, tuolloin 54-vuotias vuokraaja, rippikoulun käynyt sompiolainen, jolla oli seitsemän lasta⁸ ja uusi vaimo. Hänet oli pidätetty hautajaispäivänä, ennen tilaisuuden alkua. Kerta ei ollut Uusitalolle ensimmäinen, hän oli saanut aiemmin vankilatuomionkin. Mutta nyt, samaan aikaan kun kirkkoväki jätti viimeisiä hyvästejään julmalla tavalla kuolleille omaisilleen ja tuttavilleen, Rikhard Uusitalo istui Jäämerentien varressa, Aution talon naapurissa olevassa putkassa.

Lokan kylä Luiron varressa vuonna 1930.

Kuva: Erkki Mikkola / Kansatieteen kuvakokoelma, Museovirasto.

1. osa

Rikhard Uusitalo löytää itsensä putkasta. Sitä ennen hän matkustaa Norjaan ja perustaa perheen Luiron varteen. Lama kuitenkin koettelee Uusitaloja ja vie perheenjäsenet Neuvostoliittoon, Petsamoon ja eri puolille Lappia.

UUSITALON PIDÄTYS

Jos ennen sotia saapui Sodankylän kirkonkylälle etelästä päin, ensimmäisenä oikealla kädellä olivat – ja ovat yhä – vanha kirkko, uusi kirkko ja hautausmaa. Matkamiehen edetessä vasemmalla tulivat vastaan kunnantalo ja putkarakennus. Ensimmäisessä isossa risteyksessä tönöttivät vasemmalta myötäpäivään Aution talo, kauppayhtiö, osuuskauppa ja apteekki. Kahden jälkimmäisen välistä lähti tie Kitisenjoen rantaan ja lossille.

Tällä raitilla pasteerasi kylän nimismies Aaro Raappana. Askeleet kuin hokmannin tippoja, rahvas tapasi voudistaan todeta tämän kopshehtiessa korkokengissään Sodankylän kylänraitilla.⁹

Raappana osasi ottaa kaiken ilon irti pitäjän merkittävimmän viranhaltijan roolistaan. Virkamatkoilla hän liikkui näyttävästi turkki yllään hevoskolonnan kärjessä ja kylän isoimmat isännät kuljettajinaan.¹⁰ Nimismies pääsäröi valta-asemallaan, mutta oli hänen harteilleen hivutettu myös vastuuta. Kävellessään kirkonkylällä hän saattoi mahtailla nappaamillaan salametsästäjillä ja muilla rikollisilla, mutta sikäli kuin vanhoja tarinoita on uskominen, kaikkien aikojen maineikkaimmalle sompiolaisten suojelijalle ja idän vainolaisten vastustajalle, kuululle lovinoita Akmeelille ei pörhistelevä Raappana vetänyt verroja millään.

Tämän oli todistanut etenkin viimeinen sotakesä 1944, jolloin neuvostopartisaanit tekivät kaikkein tuhoisimmat iskunsa Koillis-Lapin alueella asuvien siviilien kimppuun. Partisaanit olivat aloittaneet tuhotyönsä heti jatkosodan alussa: joukot olivat iskeneet erityisesti rajaseudun pieniin korpikyliin ja yksi-

näisiin erämaataloihin sekä sabotoineet liikenne- ja puhelinyh-
teyksiä. Partisaanit hyökkäsivät koko Neuvostoliiton länsirajan
mitalta aina Lieksasta Petsamoon, koko sodan ajan. Kotimaas-
saan he raportoivat tuhonneensa mittavia varuskuntia ja suuria
määriä sotakalustoa sekä tappaneensa korkea-arvoisia upsee-
reita. Todellisuudessa partisaanien kohteet olivat olleet pieniä
korpikyliä, joissa oli pääasiassa naisia ja lapsia, rippikouluikäi-
siä nuorukaisia ja vanhuksia aikuisten miesten palvelussa isän-
maata rintamalla. Partisaanit olivat hyökänneet myös yksittäis-
ten tielläliikkujien kimppuun, pakottaneet ihmisiä vakoilijoiksi,
räjäyttäneet rautateitä ja kaataneet puhelinpylväitä, ottaneet
vankeja tai tappaneet kokonaisia kylällisiä ihmisiä. Jatkosodan
aikana he hyökkäsivät Suomeen eri kohteisiin noin 45 kertaa ja
tapoivat 181 siviiliä.

Yksitoista päivää Lokan tuhoisan hyökkäyksen jälkeen
nimismies Aaro Raappana meni pidättämään lokkalaisen Rik-
hard Uusitalon, jota epäiltiin useista rikoksista ja yhteyden-
pidosta vihollisen kanssa. Mutta ei ole tiedossa, kuka teki ilmoi-
tuksen Uusitalosta.

Se ei suinkaan ollut ensimmäinen kerta, kun nimismies ja
Uusitalo olivat tekemisissä keskenään. Rikhard Uusitalo oli tut-
tu Raappanalle jo vuosikymmenen takaa, sillä Uusitalolla oli
entisyyttä muun muassa salametsästyksestä. Miesten silloinen
kohtaaminen ei ollut sujunut lainkaan ystävällismielisesti: Aaro
Raappana edusti virkavaltaa, josta Uusitalo ei niinkään perus-
tanut. Uusitalon suonissa virtasi sompiolaisen väkevä veri, ja
sompioilaiset tunnetusti antoivat piut paut maallisille auktori-
teeteille.

Raappana piti Uusitaloa Sodankylän poliisilaitoksella reilun
viikon verran ennen miehen lähettämistä Rovaniemelle kuulus-
teltavaksi 3. elokuuta. Pyyynnön Uusitalon siirtämisestä teki val-
tiollisen poliisin, Valpon, Rovaniemen osaston päällikkö Toivo
Keskitalo. Ennen Uusitalon lähettämistä Rovaniemelle Raappa-

na soitti torstaina 27. heinäkuuta Inarin piirin nimismiehelle ja pyysi häntä virka-apuna kuulustelemaan Ivalon sotasairaalas-
sa partisaanihyökkäyksestä toipuvia kolmea miestä, alikersantti
Viljami Kaakkuriniemeä, sotamies Johannes Kumpulaa ja so-
tamies Väinö Hakulista. Virkaatekevä vanhempi konstaapeli
Onni Kekki hoiti kuulustelun ja kuulustelupöytäkirjat allekir-
joitettiin seuraavana päivänä.

Uusitaloa pidettiin Rovaniemellä parisen viikkoa ja hänet
passitettiin takaisin Sodankylän piirin nimismiehen hoteisiin
17. elokuuta 1944. Kuulustelupöytäkirjat lähetettiin perässä pari
päivää myöhemmin. Kopiot niistä toimitettiin Sodankylän ni-
mismiehen lisäksi myös päämajan valvontaosaston Lapin ala-
toimistolle. Jälkimmäistä varten ne toimitettiin lähinnä tiedok-
si, edelliselle syytetoimia varten.¹¹

SOMPION HISTORIAA

Vuonna 1944 tapahtuneet traagiset hyökkäykset eivät olleet lain-
kaan ennennäkemättömiä. Sompiolaiset olivat olemassaolonsa
alusta lähtien tottuneet siihen, että jos kruunulla tai kirkolla ei
ollut sanomista heidän elämäänsä, sitä oli kolmesta ilmansuun-
nasta, pohjoisesta, lännestä ja idästä tunkeutuvilla hyökkääjillä
ja verottajilla. Tässä lienee syy, miksi Sompiossa on aina suhtau-
duttu auktoriteetteihin penseästi alta kulmain vilkuillen.

Sompio oli alun perin vanha lapinkylä, joka oli kasvanut Ke-
mijärven pohjoispuolelle Luiron varrelle rajoittuen pohjoisessa
Saariselän tunturijonoon. Itse asiassa Luiro oli vielä 1500-luvun
lopulla nimeltään Sompiojoki: näin on merkitty esimerkik-
si vanhimmassa Kemin Lapin kartassa vuodelta 1595. Nimi va-
kiintui Luiroksi vasta 1600-luvulla. Sompion vanha markkina-

ja käräjäpaikka sijaitsi Luiron Kyläselän keskijuoksulla vanhan Tanhuan ja Lokan välisen polkutien varressa. Paikalle oli tarkoitettu rakentaa Kemin Lapin kirkko 1600-luvulla, mutta sompionlaiset eivät sitä hyväksyneet.¹² Ja miksipä olisivat, heillähän oli Akmeeli, Sompion kuulu lovinoita. Samuli Paulaharju on kuvannut Sompion laajaa ja vähäväkistä erämaata muun muassa näin: ”Suuri hiljainen erämaa, ihmistä ei kuuluviissakaan. Harvoin täällä kristitty liikkuu, mutta sitä useammin metsä, kasta-maton.”¹³

Väkeä saattoi olla harvassa, mutta sitä oli. Sompio ja sen ainutlaatuiset erämaat eivät olleet autiota ja tyhjää korpea, joka jylhine maisemineen olisi vain odottanut löytäjänsä, sillä siellä on ihmistoiminnan ja asutuksen merkkejä jo kivikaudelta. Sodankylän ja Sompion alueella jokivarret olivat niin kivikautisen kuin myöhemmänkin asutuksen suosiossa, mutta merkkejä siitä saattoi näkyä niukasti, sillä metsästäjä-keräilijöille ja saamelaisille oli ja on tyypillistä elää luonnon ehdoilla eli rasiittaa luontoa säästäväisesti. Näiden kulttuurien perustana on rai-vaamaton ja muuttamaton luonto, jota kunnioitetaan.¹⁴

Sompio on osa Lappia, nykyään Suomeksi kutsutun valtion pohjoisosaa. Lappi on aikojen kuluessa tarkoittanut ja yhä tarkoittaa montaa eri asiaa: se on hallinnollinen, luonnonmaantieteellinen ja historiallinen alue, joka on muuttunut aikojen kuluessa. Historiallisesti Lapilla on tarkoitettu saamelaiden asumaa aluetta, jossa ei ole vielä ollut kiinteää asutusta. Lappi-käsitteeseen liittyy myös lapinmaa, joka on hallinnollisesti muista alueista erillään oleva tai selkeästi rajattu Lappi. Varhaisemmassa historiassa niitä on ollut pitkin Suomenniemeä, mutta Lapit alkoivat keskittyä nykyiselle Lapin alueelle noin 1500-luvulta alkaen. Ruotsin valtakuntaan kuuluneiden saamelaisten asuma-alueiden virallinen nimitys oli Lapinmaa, Tanska-Norjan valtapiiriin jääneet saamelaisalueet tunnettiin nimellä Finnmarken, ja idässä oli kolttasaamelaisten asuttama

Kuolan Lappi. Ajoittain lapinmaiksi niputettiin myös osa entistä Oulun lääniä: esimerkiksi kuningas Erik XIV käytti vuonna 1562 nimitystä Oulun Lapinmaa eräässä kirjeessään, iiläisillä ja liminkalaisilla on ollut omat lapinmaansa ja verotileissä on käsitelty Kemin Lapin ja Oulujärven erämaan tilit yhdessä. Nimitys elää ja on yhä keskustelun aihe: keväällä 2021 nostettiin keskusteluun Lappi-nimityksen kolonialistisuus ja rasistisuus.¹⁵

Ruotsalaisen kirkko- ja valtiolaitoksen alkaessa 1500- ja 1600-luvuilla tunkeutua yhä tiiviimmin pohjoiseen oli sen äärialueille syntynyt lapinmaiden vyöhyke. Etelästä käsin lueteltuna ne olivat Uumajan, Piitimen, Luulajan, Tornion ja Kemin Lapit eli lapinmaat. Jokaisella Lapilla oli myös omat lapinkylänsä. Tornion Lapin Suomen puoleiset kylät olivat Rounala, Suonttavaara, Teno ja Utsjoki. Kemin Lapin kylät olivat Inari, Peltojärvi, Kittilä, Sodankylä, Sompio, Kemikylä, Kuolajärvi, Kitka ja Maanselkä. Tornion Lappia asuivat porosaamelaiset, Kemin Lappia metsäsaamelaiset. Tämä jako säilyi liki muuttumattomana 1700-luvulle saakka.¹⁶

Kemin Lapin kylistä nuorin oli Kemikylä, joka on ensimmäistä kertaa merkitty verovoudin tileihin vuonna 1563. Sodankylä ja Sompio ovat olleet olemassa mitä todennäköisimmin jo paljon aiemmin: ne olivat ensimmäisten voudintilien aikaan jo useamman kotakunnan kyliä, eli ne olivat olemassa ainakin jo edellisellä vuosisadalla. Arkeologisten löytöjen perusteella on päätelty, että Sompiossa on ollut pysyvää asutusta aiemmin kuin Sodankylässä.¹⁷

Lokan kylän ensimmäinen tunnettu asukas oli Turvainen Oulanpoika, joka oli ammatiltaan lovinoita. Hänen nimensä löytyy voudin tileistä vuodesta 1563 lähtien – veroilta kun ei välttynyt velhokaan. Sompion veroluettelossa on merkintä Turvaisen Oulanpojan maksamista nädän nahasta ja 33 oravannahasta. Turvainen asusteli pari kilometriä nykyisen Lokan kylän pohjoispuolella, niin kutsutussa Lokan lomassa. Paikkaa nimi-

tetään Turvaisenkummuksi tai nykyään Mannisen kummuksi. Vanhoissa kartoissa paikan nimi oli saameksi Neblos lokka. Neblos tarkoittaa sumua tai usvaa, lokka joen tyventä kohtaa.¹⁸ Muistitiedon mukaan Neblos Locka oli myös isokyröläinen mies ja Lokan kylän ensimmäinen uudisasukas, joka muutti sinne 1700-luvun alussa.¹⁹

* * *

Lähes koko Sompion erämaa oli suota, joka peitti yhdeksänkymmentäprosenttisesti Sompion kairan. Suurin ja tunnetuin aapasoina oli Posoaapa, joka oli sekä Suomen että Euroopan suurin aapasuo seitsemälläkymmenellä neliökilometrillään. Sompion luonto oli ainutlaatuinen. Sen loputtomia korpia ja aapoja halkoi Luiro, mahtava erämaajoki, joka hallitsi maisemaa. Luirojoki alkaa Saariselän eteläpuolelta, noin 283 metriä merenpinnan yläpuolella olevasta Luirojärvestä. Luiro virtaa aluksi vuolaana, mutta matkattuaan aapasoille se muuttuu mutkaiseksi serpentiinijokeksi. Ennen Lokan altaan rakentamista Luiroon laskivat lännestä Viuvalojoki ja Riestojoki. Riestoon laski Muteniajoki, joka puolestaan sai alkunsa Sompiojärvestä. Tämä yhdeksän neliökilometrin kokoinen järvi oli suurin Lokan tekoaltaan alle jääneistä järvistä, ja se muodostaa nykyään altaan pohjoisimman lahden.²⁰

Sompiota ja sen kyliä kehystävät erikoislaatuiset ja kulttuurihistoriallisesti tunnetut tunturit Nattaset. Pyhä-Nattanen on 508 metriä korkea ja sen laella on suuria, lohkeilleita graniittipaasimuodostelmia eli tooreja, jotka ovat entisiä pyhiä palvontapaikkoja. Korkein Nattastunturi on nimeltään Terävä-Nattanen, joka on 544 metrinen. Sen vieressä on Suku-Nattanen ja pitkänomainen tunturi Seinä-Nattanen. Nattaset ovat muodostuneet niin sanotusta Nattasen graniitista, jota esiintyy Nattasten lisäksi vain Pomovaarassa, Riestonvaaroilla ja lisäksi itärajan takana sijaitsevalla Juvoivin tunturilla.²¹

Sompiolaiset kylät levittäytyivät Nattastunturien eteläpuolella olevalle laajalle alueelle, joka historiallisissa lähteissä tunnetaan Kemin Lapin Sompiona ja Sompion kylänä. Kun Sodankylän isojako valmistui 1900-luvun alkuvuosina, vanhasta Sompiosta syntyivät Lokan, Mutenian, Rieston ja Tanhuan maarekisterikylät. Korvanen ja Lokka sijaitsivat Vuotso–Lokka-maantien varressa, Riesto ja Pilliranta puolestaan olivat kylää tiettömän erämaataipaleen päässä. Sulan veden aikana niihin pääsi Luiroa pitkin jokiveneillä. Pillirantaan, joka sijaitsi Mutenian kylän takamailla, piti jokimatkan jälkeen taivaltaa vielä muutaman kilometrin matka pitkin pitkospuuta. Kelirikon aikaan Pilliranta ja Riesto jäivät eristyksiin: joet jäätyivät, mutta jänkä ei vielä kantanut kulkijoita. Talvisin taas matkat jopa lyhenivät, kun taivallettiin suoraan aapasoiden yli suksilla tai poron vetämällä reellä. Esimerkiksi Riestosta sen lähimpään naapuriin Korvaseen oli talvikelillä yhdeksän kilometriä, kun sulana aikana matkaa taitettiin Luiroa pitkin noin 20 kilometrin verran – niin paljon joki mutkitteli halkoessaan suurta Sompiota. Joki hallitsi maisemaa tulva-aikana kirjaimellisesti. Kevättulvien aikaan veneilijä saattoi huomata yhtäkkiä olevansa kaukana suolla, sillä vesi nousi yli joentörmän. Talvi olikin kauppamatkojen parasta aikaa, ja Riestosta kulki talvitie Norjaan.²²

Sompion ainutlaatuinen luonto muuttui sotien jälkeen. Korvasta, Muteniaa, Pillirantaa ja Riestoa ei enää ole. Kylät jäivät 1967 valmistuneen Lokan tekoaltaan alle, joka jätti ne 12 metrin syvyyteen. Samalla hukkuivat melkein kokonaan Posoapa, Euroopan suurin suo.

* * *

Kuten muualla maailmassa, myös pohjoisessa ja Sompiossa elämään vaikuttivat vallanpitäjien oikut ja mieliteot. Suomen ollessa osa Ruotsin valtakuntaa pohjoiset alueet olivat hallitsijoiden mielenkiinnon kohteena varsin vaihtelevasti. Uuden ajan uusi